

دانشگاه محقق اردبیلی
گروه باستانشناسی

بررسی و تحلیل شیوه های تزئین گنبد‌های شاخص دوران صفوی

استاد راهنما:

دکتر هاشم حسینی

استاد مشاور:

دکتر رضا رضالو

توسط:

مرضیه فتح الله زاده دیزجی

دانشگاه محقق اردبیلی

تابستان 91

رسالة محمد

تقدیر و تشکر:

- سپاس و ستایش خداوند یکتا را که بنده حقیر خود را مورد لطف و عنایت قرار داد تا بتواند مرحله ای دیگر از تحصیلات خود را با موفقیت به پایان برساند.
- در اینجا وظیفه خود می دانم که مراتب تقدیر و سپاس خویش را از استادان گرامی خود جناب آقای دکتر هاشم حسینی به عنوان استاد راهنما و جناب آقای دکتر رضا رضالو به عنوان استاد مشاور به پیشگاهشان تقدیم نمایم.
- و همچنین لازم می دانم از تمام دوستان و عزیزانی که مرا در به انجام رساندن این پایان نامه کمک و یاری نمودند نهایت تشکر و قدردانی را داشته باشم.

نام خانوادگی دانشجو: فتح اله زاده دیزجی نام: مرضیه	
عنوان پایان نامه: بررسی و تحلیل شیوه های تزئین گنبد های شاخص دوران صفوی	
استاد راهنما: دکتر هاشم حسینی	
مقطع تحصیلی: کارشناسی ارشد	رشته: باستان شناسی گرایش: اسلامی
دانشگاه: محقق اردبیلی	دانشکده: ادبیات و علوم انسانی
تاریخ فارغ التحصیلی: 91/7/2	تعداد صفحه: 97
واژه های کلیدی: 1- گنبدها	2- نقوش تزئینی
	3- دوره صفوی
<p>چکیده:</p> <p>هنر اسلامی در بخشهای مختلف، بخصوص در زمینه معماری و تزئینات وابسته به آن دارای ویژگی و زیبایی خاصی است. به طور کلی در تاریخ معماری ایران تزئین نقش مهمی دارد و توانسته از گذشته های دور تا به امروز پویایی و تداوم خود را همواره حفظ نماید. از اواخر دوره سلجوقی هنرمندان ایرانی بخش های خارجی بنا را با قطعات ریز لعابدار به رنگ فیروزه ای تزئین نمودند و اوج تزئینات خارجی بناها در دوره صفوی بوده است. تزئینات سطح گنبد از دوره تیموری به شکل بسیار چشمگیری آغاز می شود و در دوره صفوی اوج می گیرد و بسیار جلوه گر می شود.</p> <p>در این رساله ما سعی در شناساندن و بررسی چند گنبد شاخص در دوره صفوی و تزئینات بکار رفته در سطح آنها در داریم. در جهت این کار بناها را از دو شهر اصفهان و مشهد که مهمترین شهرها در دوره صفوی بوده اند انتخاب کرده ایم و بناهای انتخاب شده شامل مسجد، چند مدرسه و تعدادی آرامگاه می باشند.</p> <p>بناهای انتخاب شده از مهمترین بناهای دوره صفوی هستند و ویژگی های هنری و تزئینی دوره صفوی را به طور کامل عیان می کنند. چنانکه تزئینات گنبدی این بناها گویای شیوه های تزئینی دوره مذکور هستند. دلیل این بررسی نیز نشان دادن رویکرد و علاقه صفویان به نوع تزئینات است. از آنجا که در میان پادشاهان دوره صفوی تأثیر گذارترین و پرکارترین آنها شاه عباس بوده است، در این رساله نیز بیشتر روی بناهای ایجاد شده در این دوره تأکید شده است. (مسجد شاه، مسجد شیخ لطف الله)</p> <p>چون در بررسی شکل گیری و تداوم یک هنر از مهمترین مسائل این است که از چه منشأ و منبعی تأثیر پذیرفته و یا بر چه هنری تأثیر گذاشته است، لذا این نکته نیز مورد بررسی قرار گرفت. سیر تحول این نقوش نیز مورد بررسی قرار گرفت و نتیجه آن بیانگر میزان تغییرات و تفاوت تزئینات دوره های پیشین با تزئینات دوره صفوی است. چون منظور بررسی نقوش این دوره است تفاوت تزئینات بناهای هم دوره که در دوره صفوی شکل گرفته اند نیز بررسی شد. برای بررسی موارد مذکور، کار کتابخانه ای به صورت مطالعه و بررسی کتابهای مربوطه انجام گرفت و طراحی نقوش یاد شده جهت تحلیل و مقایسه هر چه بهتر انجام شد.</p> <p>در انتها خواهیم دید که تزئینات گنبدها از دوره قبل تأثیر پذیرفته و بر قالی بافی دوره صفوی نیز به شدت</p>	

فهرست

1	فصل اول
1	مقدمه و کلیات
2	1-1 مقدمه:
3	2-1 تعریف مسأله:
5	3-1 سوالات تحقیق:
5	4-1 هدف و ضرورت تحقیق:
5	5-1 روش اجرای طرح:
5	6-1 پیشینه تحقیق:
7	فصل دوم
7	کلیاتی در مورد دوره صفوی
8	1-2 اصل و نسب صفویان:
9	2-2 تشکیل دولت صفوی:
10	3-2 ایران دوره صفوی:
11	1-3-2 اوضاع سیاسی ایران:
13	2-3-2 دین و مذهب در عصر صفوی:
14	4-2 تحولات اجتماعی و سیاسی عصر صفوی:
19	5-2 اوضاع فرهنگی دوره صفویان:
21	6-2 هنر و صنعت و معماری دوره صفوی:
28	1-6-2 معماری مذهبی:
30	2-6-2 معماری غیر مذهبی:
31	3-6-2 تزئینات بناهای دوره صفوی:
32	فصل سوم
32	گنبد و سیر تحول آن
33	1-3 مقدمه ای بر گنبد:
33	2-3 تعریف گنبد:
41	4-3 فلسفه گنبد در مساجد:
42	5-3 گنبد های ایرانی و غیر ایرانی:

- 43 6-3 بخشهای گنبد:
- 45 7-3 انواع گنبد:
- 45 1-7-3 گنبد‌های یک پوسته:
- 45 2-7-3 گنبد‌های دو پوسته:
- 47 1-2-7-3 گنبد دو پوسته پیوسته:
- 47 3-7-3 گنبد یک پوسته و دو پوسته با باریکه طاق:
- 47 4-7-3 گنبد‌های گسسته رک:
- 48 5-7-3 گنبد‌های گسسته با پوشش بیرونی نار:
- 48 6-7-3 گنبد‌های سه پوسته:
- 48 8-3 نماد سمبلیک گنبد:
- 50 9-3 گنبد در فرهنگ اسلامی:
- 52 10-3 آرامگاه‌های هشت ضلعی گنبدپوش:
- 53 فصل چهارم
- 53 بناهای دوره صفوی و ویژگیهای آنها
- 54 1-4 مسجد امام اصفهان:
- 57 1-1-4 قسمت‌های مهم این مسجد، عبارتند از:
- 59 2-1-4 تزئینات:
- 64 3-1-4 کتیبه های بکار رفته در مسجد:
- 65 2-4 مسجد شیخ لطف الله:
- 68 1-2-4 تزئینات بنا و گنبد مسجد:
- 70 2-2-4 کتیبه های مسجد:
- 77 3-4 مدرسه مادر شاه اصفهان:
- 79 1-3-4 تزئینات بنا:
- 80 2-3-4 کتیبه های بنا:
- 81 4-4 مقبره هارون هارون ولایت:
- 83 1-4-4 تزئینات بنا:
- 83 2-4-4 کتیبه های بنا:
- 84 5-4 مقبره خواجه ربیع:
- 85 1-5-4 مشخصات بنا:
- 85 2-5-4 اهمیت هنری بنا:
- 86 3-5-4 تزئینات بنا:
- 86 4-5-4 کتیبه های بنا:
- 88 6-4 مجموعه شیخ صفی الدین اردبیلی (مقبره شاه اسماعیل اول صفوی):

94	7-4 گنبد سبز مشهد:
94	1-7-4 ساختار معماری گنبد:
95	2-7-4 عناصر تزئینی بنا:
95	3-7-4 دیوارنگاره های فضای داخلی بنا:
96	8-4 امامزاده محمد محروق:
97	1-8-4 تزئینات بنا:
98	9-4 قدمگاه:
99	1-9-4 از دیگر بناهای قدمگاه:
99	10-4 امامزاده شاه زید اصفهان:
100	1-10-4 وجه تسمیه:
100	2-10-4 توصیف امام زاده:
102	11-4 آرامگاه کوچک ملا حسن کاشی:
105	12-4 مسجد علی اصفهان:
106	1-12-4 تزئینات گنبد:
106	2-12-4 بانی و سازندگان بنا:
107	3-12-4 سیر تحول بنا:
108	فصل پنجم
108	بحث و نتیجه گیری
109	1-5 اهمیت و نقش تزئینات در معماری اسلامی:
112	2-5 سیر تحول تصویری:
116	3-5 کاشیکاری بناها:
116	1-3-5 نقوش و طرح های تزئینی:
119	4-5 نقوش هندسی:
122	5-5 نقوش گیاهی:
127	1-5-5 طرح اسلیمی:
134	2-5-5 اشکال اسلیمی:
139	3-5-5 الگوی اسلیمی:
141	6-5 کتیبه ها:
141	1-6-5 کتیبه نگاری:
145	2-6-5 کتیبه های مسجد شیخ لطف الله و مدرسه چهارباغ:
147	3-6-5 نقوش خطی (خط نگاره ها):
151	4-6-5 بررسی مضامین عرفانی کتیبه ها:
152	7-5 نور در معماری:

- 154 8-5 رنگ در تزئینات بنائی صفوی:
- 156 1-8-5 آبی:
- 157 2-8-5 لاجوردی:
- 157 3-8-5 زرد:
- 157 4-8-5 سبز:
- 158 5-8-5 فیروزه ای:
- 158 9-5 نماد پردازی در معماری:
- 164 10-5 فرش صفوی:
- 166 1-10-5 انواع نقوش قالیهای دوره صفوی:
- 167 1-1-10-5 گیاهی:
- 167 2-1-10-5 طرحهای اسلیمی و ختایی:
- 173 3-1-10-5 طرحهای شاه عباسی:
- 174 11-5 نتیجه گیری:

تصاویری از بناها

205	تصویر شماره 1
205	تصویر شماره 2
206	تصویر شماره 3
206	تصویر شماره 4
207	تصویر شماره 5
207	تصویر شماره 6
208	تصویر شماره 7
208	تصویر شماره 8
209	تصویر شماره 9
210	تصویر شماره 10
210	تصویر شماره 11
211	تصویر شماره 12
212	تصویر شماره 13
213	تصویر شماره 14
213	تصویر شماره 15
214	تصویر شماره 16
214	تصویر شماره 17
215	تصویر شماره 18

215	تصویر شماره 19
216	تصویر شماره 20
216	تصویر شماره 21
217	تصویر شماره 22
217	تصویر شماره 23
218	تصویر شماره 24
219	تصویر شماره 25
219	تصویر شماره 26
220	تصویر شماره 27
220	تصویر شماره 28
221	تصویر شماره 29
221	تصویر شماره 30
222	تصویر شماره 31
222	تصویر شماره 32
	طرحی از تصاویر
223	طرح شماره 1
223	طرح شماره 2
224	طرح شماره 3

224	طرح شماره 4
225	طرح شماره 5
225	طرح شماره 6
226	طرح شماره 7
226	طرح شماره 8
227	طرح شماره 9
228	طرح شماره 10
228	طرح شماره 11
229	طرح شماره 12
230	طرح شماره 13
231	طرح شماره 14
231	طرح شماره 15
232	طرح شماره 16
232	طرح شماره 17
233	طرح شماره 18
233	طرح شماره 19
234	طرح شماره 20
234	طرح شماره 21
235	طرح شماره 22

235	طرح شماره 23
236	طرح شماره 24
236	طرح شماره 25
237	طرح شماره 26
237	طرح شماره 27
238	طرح شماره 28
238	طرح شماره 29
238	طرح شماره 30

جداول

239	جدول شماره 1
240	جدول شماره 2
241	جدول شماره 3
242	جدول شماره 4

نمودارها

244	نمودار شماره 1
244	نمودار شماره 2
245	نمودار شماره 3
245	نمودار شماره 4

246	نمودار شماره 5
246	نمودار شماره 6
247	نمودار شماره 7
247	نمودار شماره 8
248	منابع و مأخذ

فصل اول

مقدمه و کلیات

1-1 مقدمه:

کشور ایران از سپیده دم تاریخ تا عصر حاضر وارث هزاران آثار با ارزش می باشد؛ آثاری که خود حاکی از ذوق، اندیشه، مهارت و چیره دستی سازندگان آن است. به طور حتم بسیاری از این آثار هنری دارای رمز و رازی بوده و سازنده آن جهت رسیدن به یک هدف معنوی، دست به خلق آن زده است.

بنابراین یکی از وظایف جامعه باستان شناسان علاوه بر حفاظت این آثار و تحویل آن به نسل های آینده، همچنین بتواند با بررسی و تحلیل در جنبه های نمادین آثار و کشف رمز و راز در تزئینات ابنیه، دنیای شگفت انگیز هنر این مرز و بوم را هرچه بیشتر به جهانیان معرفی نماید، یکی از این راهها، بررسی نقوش و تزئینات بکار رفته در قسمت های مهم بناهای شاخص هر دوره ای از تاریخ است.

یکی از درخشان ترین دوره های هنری ایران پس از اسلام دوره ی صفویه است، باید پذیرفت که در دوره ی صفوی، بار دیگر عصر نوین و درخشانی در هنر ایران طلوع کرد. در هر دوره، هنری که در نوع خود زیبا و کامل بوده پدیدار شده است. در قرن دهم قمری هنرمندان ایران به مزایا و نتایج تازه ای دست یافتند. در بسیاری از بناهایی که به ویژه در اوج توانمندی صفویان ساخته شده اند، اهمیت پوشش های تزئینی تا آن اندازه فزونی پیدا می کند که برای فهم شالوده معمارانه فضا باید از آنها عبور کرد تا فراتر از پوشش های تزئینی به شالوده ساختمان پرداخت.

اسلام نقش مؤثری در تکامل و توسعه اغلب هنرها در ادوار مختلف به ویژه در عهد صفویه داشته است. در دوران صفویه هنرهای معماری، نقاشی، خط، تذهیب، قالی بافی، پارچه بافی، کاشی سازی و..... به اوج تکامل خود رسیدند که نظیر آن در ادوار گذشته و بعد کمتر دیده می شود. فعالیت وسیع معماری دوره صفوی از زمان شاه عباس آغاز شد. در این دوره نه تنها در اصفهان، بلکه در شیراز، اردبیل، مشهد، تبریز و دیگر شهرهای ایران بناهای مختلف احداث شدند. استفاده از کاشی معرق و هفت رنگ برای تزئینات، رونق فراوان یافت، به طوری که ساختمان های مذهبی این دوره از گنبد، ایوان، طاق نما، سر در ورودی و حتی مناره ها، با کاشی آراسته شد. خطاطی و خوشنویسی روی کاشی نیز در آرایش بناهای مذهبی عمومیت یافت و بناهای متعددی با خطوط ثلث، نسخ، نستعلیق و خطوط دیگر تزئین شدند.

در بررسی گنبد های دوره صفوی دو نکته بیشتر از بقیه مسائل مورد توجه قرار می گیرد، یک مسئله مربوط به معماری گنبدها و دیگری تزئینات پوشاننده سطح آنهاست. فن گنبد سازی در دوره صفویه تکمیل شد البته ساختن گنبد پیش از اسلام هم معمول بوده و ایرانیان بر فراز آتشکده ها سقف های مدور

شکل می ساختند. هم‌چنین رواج گسترده و استفاده وافر از نقوش تزئینی گیاهی که اکنون به شکل کاملاً تکامل یافته بود و به نام اسلیمی و ختایی به کار می روند. در ایران دوره اوج کاربرد اسلیمی در دوران سلجوقی (قرن پنجم و ششم هجری) و دوران صفوی (قرن دهم تا دوازدهم) است. هنرمندان ایران در این زمانها ابداعات و تشیعات بدیعی در طرحهای اسلیمی بوجود آورده اند که آثار آن به صورت گچبری، کاشیکاری و آجرکاری در مساجد (که در حقیقت موزه هنرهای اسلامی هستند) و نیز در تذهیب کتب. علاوه بر آن کاربرد وسیع کاشی هفت رنگ، مینایی معرق، معقلی، با رنگ های غالب لاجوردی و فیروزه ای و سبز و سفید با تأثیر از آثار نقاشی در معماری این دوره بود.

در این رساله سعی خواهیم کرد که هم در مورد خود گنبد و هم تزئینات بکار رفته در سطح آنها در دوره صفوی و اینکه تأکید هنرمندان بر چه مصالح و مضامینی بوده است صحبت کنیم و به این نتیجه برسیم که هنرمندان این دوره تزئینات چه دوره ای را الگو قرار داده اند و بر چه هنرهایی تأثیر گذاشته اند. از مطالبی که در این پروژه آمده است خواهیم فهمید که تمامی نقوش استفاده شده در بناها خصوصاً سطح گنبدها تنها جنبه پر کردن و پوشاندن سطح را نداشته اند و در پس تمامی این نقوش نماد و سمبلی نهفته است و هر کدام از آنها هزاران حرف و مقصود دارند.

1-2 تعریف مسأله:

موضوع تحقیق پیش رو، بررسی و تحلیل شیوه های تزئین و نقوش گنبدهای شاخص عصر صفوی به لحاظ انواع نقوش تزئینی و مضامین مورد استفاده می باشد. گنبد که از مهمترین ابتکارات معماران توانمند ایرانی است، در عین حال از زیباترین و تزئینی ترین بخشهای معماری ایران در دوران اسلامی نیز محسوب می شود. بخش عمده ای از این زیبایی مرهون نقوش تزئینی مختلف مشتمل بر نقوش هندسی، اسلیمی، کتیبه و.. می باشد که بخصوص در دوران صفوی به اوج خود رسیده است؛ بطوریکه زیباترین و متنوع ترین نقوش اسلیمی را که گاهی یادآور نقوش قالی است می توانیم در گنبدهای این دوران مشاهده کنیم.

دوران حکومت صفویان نه تنها از لحاظ سیاسی و اعتقادی، بلکه در سایر ابعاد هنری و فرهنگی ایران در ادوار بعد نقش مهمی را ایفا کرده است. در این زمان فرهنگ هنری ایران که در سده شانزدهم / دهم هجری شروع شد، وارد دوره جدیدی از شکوه و عظمت گردید. گو اینکه این عظمت و شکوه گذرا بود و از حیث ماهیت حتی نسبت به ادوار سابق اشرافی تر می نمود. (اسکارچیا، 1376، 5)

از بسیاری جهات، صفویان وارثان سنتهای هنری درخشان دربار تیموریان هرات در خراسان بودند.

(سیوری، 1372، 124) روش و سبک فنی و صنعتی که در دوره سلسله صفوی در ایران بوجود آمد و بر اثر توجه این سلسله رونق بسزایی است، بر سایر روشهای ما قبل خود و مخصوصاً روش مغولی ایرانی امتیاز بزرگی دارد، زیرا در این دوره ذوق و قریحه ایرانی روشها و سبکهایی را که ایران در دوره مغول و تیموری از خاور دور (چین) اقتباس کرده بود تحلیل برد، بنابراین تفاوتی بین روش ایرانی عصر صفوی و روشهای چینی که سرچشمه آن محسوب می‌شود، حاصل شده است. (محمدحسن، 1363، 33)

در این دوره با حمایت شاهان صفوی، هنرهای پارچه‌بافی، نقاشی، فلزکاری، سفال‌سازی و معماری به حد اعلائی توسعه و تکامل رسید. شاهان صفوی در پایتخت و شاهزادگان و حکمرانان در دیگر شهرها در ایجاد بناهای مذهبی و غیر مذهبی فعالیت چشمگیری داشتند. به عنوان نمونه گنجعلی خان، حکمران کرمان و شیخ علی خان زنگنه حکمران کرمانشاه و الله وردی خان را می‌توان نام برد که بناهای بسیاری در اصفهان و کرمان و شیراز به همت آنها ساخته شد. (کیانی، 1374، 104)

اما نقطه اوج فرهنگ و هنر عصر صفوی را در زمان شاه عباس اول و در پایتخت با شکوه او یعنی در شهر اصفهان باید جست. شاه عباس با انتخاب اصفهان به پایتختی به افتخار و پیروزی دوران شاهی خویش، این شهر را بصورت مرکز فرهنگی درآورد که مسافران غربی را خیره و محسور زیبایی‌های افسانه‌ای خویش می‌ساخت. (استیرلن، 1377، 37) شاه عباس پس از انتقال پایتخت از قزوین به اصفهان شروع به ساختن ابنیه با شکوه و احداث خیابانهای وسیع و باغهای باصفا نمود، آنجا را بصورت پایتخت با شکوهی درآورد و هنرمندان و ارباب صنایع را در آنجا جمع نمود. (گدار، 1358، ص 341)

معماری مذهبی ایران نیز در این دوره همچنان تحت تأثیر قواعد و اصول ساختمان‌های بزرگ با یک پلان مرکزی و اصول قواعد و مساجد و مدارس با چهار ایوان قرار داشت. فن ساختمان سازی دوره صفوی از این زاویه دید به یک «ترکیب واقعی ایرانی» دست یافت. (اسکارچیا، 1376، ص 6)

یکی از مهمترین مسائل مربوط به هنر دوران صفوی نحوه تزئین گنبدهای این دوران است که با توجه به پیشرفت بی سابقه هنر کاشیکاری به اوج زیبایی و تکامل خود دست یافت. با دقت در گنبدهای دوران صفوی بخصوص در شهر اصفهان متوجه تفاوتی در نحوه تزئین این گنبدها می‌شویم که موضوع این تحقیق است.

1-3 سؤالات تحقیق:

- انواع شیوه های تزیین و نقوش تزیینی گنبدهای شاخص دوران صفوی کدام است و منابع احتمالی الهام بخش آنها چیست؟
- سطوح داخلی و خارجی گنبدها به لحاظ شیوه تزیین و نوع نقوش تزیینی چه تفاوت و یا شباهتهایی دارد؟
- تحول عمده در نحوه تزیین گنبدها در عصر صفوی با دوره های قبلی چیست؟

1-4 هدف و ضرورت تحقیق :

باتوجه به پررنگ شدن تزیینات سطوح داخلی و خارجی گنبدها طی دوره صفوی که بواسطه گسترش کاشیکاری در سطوح مختلف بناها حادث شد، بررسی و شناسایی انواع شیوه ها و نقوش تزیینی مورد استفاده در این دوره می تواند نشانگر سیر تحول هنر کاشیکاری و تحولات و تفاوت های دوره مزبور با دوره های قبل باشد.

1-5 روش اجرای طرح :

در راستای طرح تحقیق تعدادی از گنبدهای شاخص دوره صفوی که نسبت به سایر گنبدهای دیگر از جنبه های تزیینی بالاتری برخوردارند انتخاب و ابتدا انواع شیوه ها و نقوش تزیینی هر یک بصورت مجزا بررسی و طبقه بندی شده و سپس شیوه ها و نقوش تزیینی مزبور با گنبدهای دیگر مورد مقایسه تطبیقی قرار خواهد گرفت. بدیهی است که این مقایسه مستلزم طراحی نمونه هایی از انواع نقوش تزیینی گنبدها نیز می باشد.

1-6 پیشینه تحقیق :

علیرغم اهمیت موضوع شیوه ها و نقوش تزیینی گنبدها در روشن شدن بخش عمده ای از هنر عصر صفوی، تاکنون کار خاصی در این زمینه صورت نگرفته و تحقیق کنونی اولین مورد گسترده در این زمینه محسوب می شود. ولی بیان این نکته گویای این مطلب نیست که هیچ کاری در این مورد نشده است و می توان گفت کارهایی که در این زمینه شده بیشتر کلی و عام است و چندان کار خاص و مطلوبی انجام نشده است. اگر بخواهیم به چند مورد از کارهایی که به طور کلی انجام شده است اشاره کنیم؛ می توانیم

به کتاب «اصفهان تصویر بهشت نوشته هانری استیرلن» و کتاب «تاریخ هنر ایران در دوره اسلامی؛ تزئینات معماری نوشته مهدی مکی نژاد» اشاره کنیم. در گروه مقاله نیز به مورد «مسجد امام اصفهان نوشته آقای حسین سلطان زاده» اشاره می شود. و پایان نامه خانم عصمت حیدری با عنوان «نقش رنگ در تزئینات معماری اسلامیاز دوره سلجوقی تا اواسط دوره صفویه» نیز تا حدودی به این موضوع مورد بحث اشاره دارد.

فصل دوم

کلیاتی در مورد دوره صفوی